

Kultuuriloolistest allikatest ja eraõiguslike arhiivide kogumisest Rahvusarhiivis

Rahvusarhiiv kogub, säilitab ja võimaldab juurdepääsu Eesti ühiskonna arengut kirjeldavatele allikatele. Arhiivi kogud ulatuvad ajas tagasi XIII sajandini ja vormis pürgamendist lähiminekivi digitaalse teabeni. Rahvusarhiivi hoidlates on kokku üle 10 miljoni säiliku, lisaks veel audiovisuaalne aines filmiarhiivis.

Võimatu on lahutada Eesti poliitilist ajalugu ja kultuurilugu. Arhiivikogude kujunemiselgi on ajalool olnud suur roll. Kui Nõukogude okupatsiooni ajal kadus eraomand ja likvideeriti kodanikualgatusel tekkinud organisatsioonid, riigistati ka kõigi seltside, ühingute, ettevõtete jt arhiivid, mis koos Eesti Vabariigi riigiasutuste dokumentidega toodi arhiivi hoiusutamisele. Enamik neist allikatest suleti erifondi, millele puudus avalik juurdepääs 1980. aastate lõpuni. Riigi ja organisatsioonide dokumentide kõrval jõudsid arhiivi Konstantin Pätsi, Jaan ja Ilmar Tõnissoni, Ants Piibu, Eduard Virgo, Ado Birki jt isikuarhiivid. Nõukogude okupatsiooni perioodil kuulusid arhiivi kogumisallikate hulka riigiasutused, tööstus- ja põllumajandusettevõtted, projekteerimisasutused, organisatsioonid (eriala- ja loomeliidud, spordi-, huvialaühingud jms), kirjastuste ja ajalehtede-ajakirjade toimetused. Nii on Rahvusarhiivi kogude hulgas ka ajakirja Keel ja Kirjandus arhiiv aastaist 1958–1984. Väheses mahus koguti ka isikuarhiive, seda nii eraisikutelt kui ka asutustelt.

Eesti iseseisvuse taastamine tõi kaasa murrangu arhiivinduseski. Avaliku sektori asutused ning riigi või omavalitsuse osalusega äriühingud ja sihtasutused kuuluvad jätkuvalt Rahvusarhiivi kogumisallikate hulka, eraõiguslike asutuste (nt mitmetulundusühingud, äri sektor, kodaniku-

algatusel loodud liikumised) arhiive kogutakse vastavalt kokkuleppele omanikega. Sarnaselt toimitakse eraisikute dokumentidega.¹

Eraõiguslike arhivaalide kogumine saab edukalt toimuda vaid koostöös omanikuga. XXI sajandil, mil enamus dokumente on juba sündinud digitaalselt, on Rahvusarhiivil suur roll nõustaja ning juhendajana, ennetamaks olulise teabe hävimist. Et juhtida tähelepanu ajaloo talletamise tähtsusele praegu tegutsevas erasektoris, alustas Rahvusarhiiv Eesti Vabariigi 100. aastapäeva puhul aktsiooniga „Eesti ettevõtetus 100+“, mille eesmärk on tõsta teadlikkust arhiivide säilimise olulisusest ka seal, kus see ei pruugi olla teadvustatud.²

Viimasel kolmel aastal on vastu võetud praegu tegutsevate ühingute arhiive, nt varasem osa Eesti Näitlejate Liidu, Eesti Teatriliidu, Lastekaitse Liidu, Teeme Ära Sihtasutuse, Eesti Looduskaitse Seltsi, Akadeemilise Muinsuskaitse Seltsi jt arhiividest, perioodist 1924–2018 võeti vastu ja korrastati Tartu Akadeemilise Meeskoori arhiiv, ootel on veel mitmed. Korrastatud sai Eesti Represseeritute Registri Büroo arhiiv, mis sisaldab muu hulgas represseeritute küsitluslehti. Pikaajaline ja jätkuv koostöö on arhiivil kogudustega. Samuti

¹ Rahvusarhiivi kogumis-, sh ka eraarhivaalide (erasektorist kogutud arhiiviainese) kogumispõhimõtteid vt <https://www.ra.ee/wp-content/uploads/2021/04/RA-kogumispohimotted-vers.-1.2-13.04.2021-KEHTIV.pdf>

² Ettevõtete vajadustest lähtudes valmis esimene digitaalsete dokumentide haldamise juhis, mis on animatsiooniga illustreeritud. Sellele on järgnenud juhised dokumentide säilitamise kohustuste, paberarhiivi ja fotode korrastamise-kirjeldamise kohta, vt <https://blog.ra.ee/kategooria/dokumendihaldus/>

on 2000. aastatel kogutud erakondade arhiive, millest viimati on kasutajateni jõudnud Eesti Sinise Erakonna (lõpetamisel Libertas Eesti Erakond) arhiiv. See erakond loodi Eesti Loominguliste Liitude Kultuurinõukogu algatusel ja Ühendus Eesti Kultuurikogu baasil 1994. aastal, seades eesmärkideks Eesti haritlaskonna ja loovintelligentsi poliitilise esindatuse ning rahvusliku kultuuri püsijäämise tagamise.

Eesti taasiseseisvumise 30. aastapäeva puhul suunati tähelepanu riikluse taastamises osalenud isikutele ja organisatsioonidele ning selle käiku kirjeldatavatele dokumentidele. „Vaba riik 30 (103)” kampaania ajal on selle perioodi allikate väärtustamise eesmärgil tutvustatud perioodi kirjeldavaid ühingute ja isikute dokumente ning viidud läbi vestlusringe. Koostöös Eesti Panga muuseumiga toimusid avalikud vestlused Mart Laariga, kes on alustanud oma isikuarhiivi üleandmist Rahvusarhiivile, ja rahareformi läbiviimisest Ardo Hanssoniga. Loomeliitude kultuurinõukogu tegevusest 1980. aastate lõpul rääkis Ignar Fjuk, kes kultuurinõukogu arhiivi 1990. aastatel ka Rahvusarhiivile üle andis. Kultuurinõukogu arhiivis on lisaks koosolekute protokollidele säilitatud ka raadio- ja videosaatele „Loominguliste Liitude Kultuurinõukogu tund” esitatud kuulajate küsimused, mis kirjeldavad ilmekalt muutusi ühiskonnas ja inimeste teadvuses aastatel 1988–1990.³

Taasiseseisvumisaega kajastavatest allikatest on hiljuti kasutajateni jõudnud Eesti Kongressi saadiku ja Eesti Komitee pressisekretäri, tõlkija Valeri Kalabugini (1947–2014) ühiskondliku tegevusega seotud dokumendid, ametniku ja teadlase Aare Purga (1937–1993) tööalased materjalid, majandusteadlase Juhan Sillaste (1943–

2017), riigiametniku ja eraettevõtja Peeter Jakovlevi (1949–2013), poliitiku ja ajaloolase, Eesti Vabariigi peaministri Mart Laari (sünd 1960) ning poliitiku, Riigikogu esimehe Toomas Vareki (sünd 1948) isikuarhiivid. Haruldase ja värvika allikanäitena anti arhiivile üle augustiputši kolme päeva ajal peetud märkmik, mis peegeldab olukorra pingelisust ja ühiskonnas valitsenud hirme lapse silmade läbi. Sellest ajajärgust on korrastamise järjekorras veel näiteks valitsuse nõuniku (1990–1992) Vladimir Juškini (sünd 1948) tööalased dokumendid, samuti ajakirjanik Juhan Aare (1948–2021) ja jurist Eenok Korneli (1940–2008) arhiivid.

Tähtis kogumissuund on ka väliseesti arhiivina. Enamiku sellest moodustavad Teise maailmasõja ajal pagulusse läinute isikuarhiivid ja nende loodud organisatsioonide dokumendid. Kultuurilooliselt huvitavat eri kümnendite audiovisuaalset ainet on kogunud Rahvusarhiivi filmiarhiiv nii Rootsist, Kanadast kui ka Austraaliast. Nimetada võiks siinkohal Austraalia Eesti Seltside Liidu ja Eesti Komitee Stockholmis salvestisi, Välis-Eesti kollektiooni jne. Dokumentaalselt on viimastel aastatel vastu võetud keeleteadlase ja diplomaadi Aarand Roosi, korp! Vironia väliskoondiste, San Francisco segakoori, Gävle Eesti Seltsi, Peter Treffneri, Jaan Otsa ja Aleksander Loidi isikuarhiivid.

Insener Peter Treffneri (1925–2016) pere lahkus Eestist 1941. aastal, 1948. aastal liikusid nad Saksamaa põgenikelaagrist Austraaliasse Adelaide'i. Austraalias osales Treffner aktiivselt väliseesti ürituste korraldamises ja filmiamatöörina ka jäädvustas neid. Arhiiv pärineb põhiosas perioodist 1960–2000 ning koosneb laiaulatuslikust kirjavahetusest ja fotodest; filmid võttis vastu Rahvusarhiivi filmiarhiiv.

Ajakirja Akadeemia toimetuse liikme Jaan Otsa (1908–1982) pärand on pak-

³ Vestluste salvestused on kättesaadavad Rahvusarhiivi Youtube'i kanalilt.

kunud uurijatele lühikese aja jooksul juba suurt huvi. Jaan Ots lahkus Eestist Soome kaudu 1943. aasta kevadel koos Ants Orasega. Valdav osa arhiivi dokumentidest pärineb aastaist 1941–1944, sisaldades Eesti Vabariigi Valitsuse ekssiilis ning pagulasorganisatsioonide, nagu Eesti Vabariigi Rahvuskomitee, Eesti Vabariigi Rahvusnõukogu ja Eesti Põgenike Abistamiskeskus, tegevusdokumente, kirjavahetust, okupeeritud Eestist kogutud informatsiooni, pressiulevaateid, artikleid, üleskutsete ja raadiosaadete käsikirju, ülevaateid Saksa okupatsioonivõimude ja Eesti Omavalitsuse dokumentidest ning ametnike sõnavõttudest.

Uurijate kasutusse on jõudnud Johanna Pätsi (1890–1977) ja Voldemar Pätsi (1878–1958) elu paguluses kirjeldav arhiiv Kanadast ning sporditegelase ja treeneri Herbert Niileri (1905–1982) isikuarhiiv Ameerika Ühendriikidest. Nii Pätside kui ka Niileri arhiivi materjale on osaliselt trükkis avaldatud.⁴ Mõlemad arhiivid kirjeldavad põgenemislugu ja kohanemist uues riigis. Niileri arhiivis on suur osakaal ka Eesti Noorte Meeste Kristliku Ühingu ajaloo ülevaate koostamisega seotud mälestustel ja kirjavahetusel; Pätside arhiivi kuuluvad biograafiliste dokumentide kõrval käsikirjad ning äärmiselt mahukas kirjavahetus Eestist pagulusse pääsenud pere liikmete ning kultuurieliidiga. Ajaloolane Aleksander Loit (1925–2021) oli Uppsala ülikooli professor ning Balti Instituudi juhatuse liige (1970–1996), kelle mahukas isikukogu jõudis Rootsist Eestisse 2021. aastal ning ootab veel korrastamist ja kirjeldamist.

⁴ Anne Velliste toimetamisel ilmus suur osa Johanna Pätsi arvukast kirjavahetusest raamatus „Kodu südames. Mälestusi, kirju, dokumente” (2013) juba enne Rahvusarhiivi jõudmist ning Herbert Niileri pere mälestused on näinud trükivalgust pealkirja all „Herbert Niiler. Eesti korvpalli teerajaja lugu” (2019).

Arhivaaride tööalal on hetkel kaks arhiivi, mis on nii välis- kui ka kodu-eesti päritolu. Keeleteadlase, kirjaniku, spordiaktivisti ja Eesti Vabariigi konsuli New Yorgis (1982–1995), hilisema Eesti Vabariigi välisministeeriumi ametniku Aarand Roosi (1940–2020) isikuarhiiv sisaldab peale isikuloolistel dokumentidel ka käsikirju, kirjavahetust, fotosid, ametialaseid dokumente, keeleteaduse, spordi, poliitika ja Türgis elavate eestlaste kohta kogutud materjale ning Türgi eestlaste juurde tehtud ekspeditsioonide päevikuid. Vaimuliku, teoloogi ja literaadi Vello Salo (1925–2019) suures arhiivis on kirjavahetus, isikuloolistel dokumendid, fotod, käsikirjad, Maarjamaa kirjastusega seotud dokumendid ja Vatikani raadio saadete käsikirjad.

Rahvusarhiivi on jõudnud juba ka esimene n-ö uute väliseestlaste, 1990. aastatel Eestist ümberasunute tegevust kajastav arhiiv – 1996. aastal loodud Tampere Eesti Klubi algusaegade tegevust kirjeldavad dokumendid.

2021. aasta kevadel andsid pärijad Rahvusarhiivile kahes jaos üle Jaan Krossi (1920–2007) kirjad vangilaagrist ja asumiselt, Tartu ülikooli kandidaadiväitekirja jt riigiõiguslikke kirjutisi, ilukirjanduslikku loomingut ning biograafilisi dokumente. Põneva leiuna jõudsid arhiivi vaimulik Harald Tammuri (1917–2001) isiklikud dokumendid. Arhiiv sisaldab Tammuri mälestuste ja uurimuste käsikirju, Eesti Üliõpilaste Seltsis tegutsemise ajast pärinevaid üksikdokumente, asumiselt Krasnojarski kraisis vanematele saadetud kirju, fotosid jm kogutud dokumente. 2022. aastal on uurijateni jõudnud ka legendaarse filmispetsialisti Ahto Vesmese (1931–2017) arhiiv. Selle põhiosa moodustavad tema filmitemaaliste raadiokommentaaride käsikirjad aastaist 1965–1974, mis avavad selle perioodi kinokultuuri. Käsikirjadest ja kogutud arhiiviainesest koos-

neb ka vene stsenaaristi Oskar Kurganovi (1907–1997) kollektsioon, millest suurem osa on seotud tehnikateadlase Johannes Hindi (1914–1985) eluloofilmis stsenaariumi ettevalmistamisega. Kasutajateni on jõudnud Eesti Õigusvastaselt Represseeritute Liidu Memento asutajaliikme, mäeinsener Elmar Joosepi (1924–2016) ja tema perekonna arhiiv, mis sisaldab nii päevikuid, märkmikke, kirjavahetust, tööalaseid märkmeid kui ka fotosid, helisalvestisi jne.

2018. aastast alates on Eesti Teaduste Akadeemiaga koostöös tehtud uurijatele avalikuks mitme teadlase isikuarhiivid: geoloogide Karl Orviku (1903–1981) ja Artur Luha (1892–1953), ajaloolase Juhan Kahki (1928–1998), ENSV riigitegelase ja majandusteadlase Oskar Sepre (1900–1965) ning ajaloolase ja ühiskonnategelase Hans Kruusi (1891–1976) arhiivid. Korrastamist on ootamas ajaloolase Viktor Maamägi (1917–2005) dokumendid. Suuremas osas sisaldavad need arhiivid küll teadustööga seotud allikaid, kuid nagu igas isikuarhiivis, leidub ka neis dokumente, mis laiendavad nii üldisi teadmisi kui ka võimaldavad sissevaadet eraisiku elukäiku teatud ajajärgul. Nii sisaldab Karl Orviku isikuarhiiv dokumente Tartu ülikooli geoloogiakateedri tegevusest 1940.–1950. aastatel, Geoloogilise Komitee koosolekute protokolli aastatest 1937–1940 jne. Geoloogilise Komitee ja Tartu ülikooliga seotud dokumente leidub ka Artur Luha isikuarhiivis, kus on veel Eesti Kirjanduse Seltsi ja Kodu-uurimise Toimkonna, Loodusuurijate Seltsi ja Eesti Kultuurisõprade Koondise materjale 1930. aastatest. Tartu ülikooliga seotud dokumente on loomulikult ka Hans Kruusi isikuarhiivis. Peale selle leidub kõigi nimetatud teadlaste arhiivides rohkelt erialast kirjavahetust.

Arhiivide kõrval võtab Rahvusarhiiv vastu ka väiksemaid kultuuri- ja ajaloo-

väärtuslikke kogumeid, mis lisatakse olemasolevatele kollektsioonidele. Perekonna- ja isikuloolisi dokumente leiab kultuurilooliste dokumentide, kirjavahetuse, autograafide ja mälestuste ning muudest kollektsioonidest. Kirjavahetuse kollektsiooni on äsja lisandunud 1941. aastal Nõukogude armeesse mobiliseeritud noormehe kirjavahetus pereliikmetega, mis ulatub 1944. aasta sügisest, mil ta laskurkorpusega kodumaale naasis, kuni surmavalt haavata saamiseni 1945. aasta kevadel. Kirjad kodust peegeldavad sõjaaegseid olusid, olles samal ajal siiski optimistlikud. Tuttavate ja naabrite käekäigu kirjeldustes on palju mõistaandmist ja ümberütlemist – on üllatav, kui kiiresti omandasid inimesed toona nn ridade vahele kirjutamise oskuse. Eespool nimetatud kollektsioonides jm leiduvad kirjad vangilaagrist ja asumiselt, Teise maailmasõja aegsest Berliinist, sajand vanad armastuskirjad, mälestused, märkmikud päevakajaliste sissekannetega, fotod ja isegi tavalised olmelised märkmed eri perioodidest võivad tulevastele põlvedele ja uurijatele pakkuda teavet, mis kirjeldab Eesti ajalugu ja ühiskonda eri vaatenurkadest, annab näod ja lood mineviku sündmustes osalejatele.

Siinsast ülevaatest on välja jäänud Rahvusarhiivi filmiarhiivi kogumistegevus, samuti ei ole üles loetud kõiki viimastel aastatel vastu võetud või korrastatud eraarhiivide. Korrastamata isikuarhiivide puhul tuleb varuda kannatust – uurijatel puudub neile juurdepääs.⁵ Põhjuseks on üleandjate ja kolmandate isikute, kelle kohta dokumentides võib olla infot, deli-

⁵ Rahvusarhiivi kogudega, sh korrastatud ja kirjeldatud isiku- ja organisatsioonide arhiividega on huvilistel võimalik tutvuda arhiivi infosüsteemis AIS: <https://ais.ra.ee/> ja arhiivide juurde kuuluvate fotodega andmebaasis FOTIS <https://www.ra.ee/fotis/>. Ka siis, kui fotodel digifaile juures pole, on üldjuhul fotode kirjeldused FOTIS-est leitavad.

kaatsete isikuandmete kaitse. Üldjuhul antakse isikuarhiivid üle nende sisu täpselt teadmata. Erasikute arhiivide kogumine ja säilitamine põhineb usaldusel. Muu hulgas lubab arhiiviseadus eraõiguslike arhivaalide üleandmisel üleandjal panna avalikule kasutamisele ajalise

piirangu, mis pärast dokumentide riigile andmist võimaldab eraisikul tunda end oma andmete osas turvaliselt. Eraõiguslike dokumentide kogumine on inimese ja arhiivi koostöö.

GRISTEL RAMLER